

Az irodalomkutatás társadalmi szempontjai

Érdekes jelenség, hogy a szociológiát, amelynek nagy teoretikusai már a múlt század végén jelentkeztek, nemigen művelték az irodalomkutatásban a két világháború közötti időszakban. Igaz, hogy ekkor lép fel Levin Schücking, aki a német filozófia és szociológia mély ismeretére támaszkodott Hegeltől Max Weberig. Jellemző azonban, hogy sem Weber, sem a korszak másik két legismertebb szociológusa, Pareto és Mannheim nem talált követőkre az irodalomkutatók körében, és hogy csak a második világháború végén alkalmazta B. N. Duncan amerikai professzor Weber módszerét az irodalomértelmezésben.

(De még itt is a kutatás iránya ellentétes azzal, amellyel eddig találkoztunk: az irodalom a kultúrák feltárását szolgáló dokumentum szerepét tölti be. Szimbolikus társadalmi tartalmainak elemzése érdekes szociológiai, sőt antropológiai specializálódásokat szülhet, de magát az irodalmat csak visszajáról vagy legjobb esetben közvetlenül érinti.)

Szociológiai tendencia mutatkozik ebben az időszakban az olyan törekvésekben, mint: 1. szociológiai kritériumok bevezetése magában az irodalomtörténetben, az irodalmi „mozgalmak”; 2. ezen mozgalmak összekapcsolása a kultúrák dinamikájával (e két törekvésben kezd megmutatkozni a tizenkilencedik századi német filozófiai idealizmus nagy képviselőinek hatása, amely mind nagyobb befolyást gyakorol egészen napjainkig); 3. az irodalom bizonyos kérdéseinek a pszichoszociológia segítségével történő tisztázása; 4. a modern nyelvészeti stilisztika társadalmi szempontú megalapozása.

1. Jellemző az első törekvésekre Van Tieghen felszólalása az 1931-es budapesti összehasonlító irodalomtörténeti kongresszuson, ahol a francia tudós az irodalomtörténet megújítására a *nemzedék* fogalmának bevezetését javasolta. Bergsoni inspirációja szellemében Thibaudet is (*Dans l'histoire de la littérature française contemporaine de 1789 à nos jours, ouvrage qui conduit le lecteur jusqu'à 1930*. Paris, 1969) nemzedékek sorára osztotta fel a modern francia irodalom történetét (1789—1820—1850—1885—1914). Thibaudet minden egyes nemzedéknek közös élménykészletet tulajdonít. E felfogás mögött kirajzolódik Bergson alakja és az egész idealista „életfilozófiai” iskola. A nemzedékelméletnek egy másik képviselője Szerb Antal, aki az *Erdélyi Helikon* pályázatán jutalmazott magyar irodalomtörténetében két osztályozási elvet alkalmaz együttesen: a nemzedékek és az osztályok elvét. Az irodalomtörténet nagy izületein belül különböztette meg az irodalmi nemzedékeket. Feladata bonyolultabbá vált, amikor elérkezett a modern korszakhoz, amelyben az értelmiségek bizonyos autonómiára tettek szert, az írók pedig partizánok módjára viselkedtek az osztályokkal és a nemzedékekkel szemben. Szerb Antal végkövetkeztetése az, hogy minden művet, minden szerzőt hármasszoros koordináta határoz meg: a többé-kevésbé tudatos osztályhelyzet, az írástudók privilégiumainak többé-kevésbé éles követelése és a „nemzedék”.

Az irodalomtörténet egy másik vonatkozása érdekli hozzátvetőlegesen a már említett Levin Schückinget. Fő művében, amelyet a második világháború után újra kiadtak, és amely nagy tekintélynek örvend hazájában, mind az angol-szász országokban (*Soziologie der literarischen Geschmacksbildung*, 1923) főként az angol irodalom példáján azt mutatja ki, hogyan vált az író orákulummá, hogyan vívott ki magának a burzsoáziával szemben kivételes erkölcsi — ha nem is anyagi — helyzetet. Azonban Schücking könyvének bevallott célja más volt. Mint a mű címe is mutatja, az irodalmi ízlés szociológiáját kívánta felvázolni, fel akarta tárni néhány jellemző példán az esztétikai ítélet relativitását, a divatok mindenhatóságát és társadalmi-gazdasági gyökereit. Schücking kidolgozta a „Geschmacks-träger”-típusát, vagyis az „ízlésalakító” fogalmát: védeni egy divatot, terjeszteni és győzelemre vinni. Különböző ez a bonyolult folyamat mégis gépies marad. Schücking nem hisz a „Zeitgeist”-ben, annál inkább a propagandában és a reklámban.

2. A jobboldali hegelianizmus szellemében és a német irodalomtudományban egészen a második világháborút követő évekig uralkodó diltheyi légkörben alakult ki Simmel filozófiai és szociológiai műve. Simmel a hangsúlyt a szubjektívumra és annak kifejezésére helyezte. Szerinte csak a naturalisták függtek a társadalmi valóságtól, ezzel szemben az „aktívabb”, az „imaginatívabb” íróknál a társadalmi lehorgonyozottság elveszti jelentőségét. Fő tételét így fogalmazhatnánk meg: az

alkotó megelőzi az élményt. Goethe magában hordta az alkotó csírákat, még mielőtt tapasztalatokat gyűjtött volna.

De Simmel jól látta az „irodalomnak“ mint intézménynek kapcsolatait a társadalom történelmi dinamikájával. A nagy irodalom kapcsolatban marad a történelemmel, és az autonóm irodalmi rendszernek nincs másutt jelentősége, mint „az élet“ összrendszerén belül.

Simmel feltárta az irodalom és a társadalom kapcsolatának egy másik vonatkozását, amely az irodalmi művek „tartalmainak“ társadalmi jelentését érinti. Simmel a társadalmi élet karikatúraszerű tükrözéséről beszél, az arányok elferdüléséről, azon kulturális értékektől függően, amelyek között a mű megszületett. Ily módon jelzi minden közvetlen tükrözési elmélet sebezhetőségét. Egyszerűen, Simmel alapezmeje már utal egy jelenleg is igen időszerű problematikára, az írók alkotó eredetiségére, újító beavatkozásukra a kultúra folyamatába.

Angliában az első világháború körüli években a gentlemani dilettantizmus késleltető, antiintellektuális hatással volt a tömegekre, ami viszont teherként („low-brow“) nehezedett a kulturális életre. Az akadémikus dilettantizmus és a tömegek szövetsége késleltette a legnagyobb költők (például T. S. Eliot) elismerését. Q. D. Leavis volt az, aki bátran feltárta bizonyos főiskolai ál-élitek hatásának szociológiai mechanizmusát a kulturális és irodalmi életre (természetesen szoros kapcsolatban az általános politikai és társadalmi mentalitással). Elégséges e vonatkozásban a *The Discipline of Letters* című élelátó tanulmányára utalni, amely 1943-ban jelent meg a *Scrutiny* XII. kötetében. Az ilyen kritikai elemzések („scrutinising“) hatalmas érdeme az, hogy nem tévednek filozófiai vagy ideológiai általánosságokba, nem keresik sem a nagy szavakat, sem a nagy elméletet, hanem reális példákon, esetünkben az oxfordi anglistikai tanulmányok Raleigh—Gordon-féle hagyományán mutatják ki, hogyan tevékenykedett az akadémikusok és egyetemi emberek „klubja“, vagyis az intellektus várába beférkőzött ál-intellektuelek összeesküvése.

3. Az irodalomszociológia tudományának „előfutárai“ közül többen a társadalomlélektan hazájában, Amerikában tevékenykedtek. Közülük elsősorban Ruth Inglis említtem. (*Das Verhältnis von Literatur und Gesellschaft in objektiver Betrachtung*. In: Fügen: *Wege der Literatursoziologie*. Neuwied, 1968; az eredeti az *American Sociological Review* III., 1938-as kötetében jelent meg.)

Inglis az irodalom vizsgálatához statisztikai módszert választott. Megvizsgálta a *Saturday Evening Post* című amerikai folyóiratban megjelent több mint négyszáz „short story“-t. Munkahipotézise alternatív volt: az irodalom tükrözi-e vagy inspirálja-e a társadalmi életet? Feltételezte, hogy a hősnők és a valóságos amerikai nők helyzetének összehasonlítása a kérdés tisztázásához vezet. Az eredmény azt mutatta, hogy az irodalom követi az életet, de közvetett módon, a képzeletbeli társadalmi értékeket, és nem a valóságos tényeket tükrözve. A *Saturday Evening Post* a társadalom mitikus, erkölcsi eszményeinek status quóját ilyekezett megszilárdítani, vagyis az irodalom inkább a kalauz, mint a követő szerepét játszotta, de mindenképpen egy mitikus ideológia megőrzésének a szolgálatában.

Felmerül azonban még egy kérdés: egy nagy elterjedtségű folyóirat irodalmi közleményei adnak-e valamit az irodalomnak, a nagy klasszikusok példájára? A középkori chansons de gestes-ek példájára hivatkozva állíthatjuk, hogy az olyan kultúra, amely ugyanazon mítoszok közvetítésével lehetővé teszi a kommunikációt, függetlenül a társadalmi rangrendtől, valamilyen népi irodalmat termel ki. Ez az irodalom az illető kor Emberéé, és nehéz volna megfosztani az „irodalmi“ minősítéstől. A középkor mellett, úgy tűnik, a mi korunk is konkludens példája ennek. Ilyen alapon azt állíthatnánk, hogy bizonyos korokban a népi funkciójú irodalom éppen úgy „irodalom“, mint az elitnek fenntartott művek összessége. Ily módon az az intellektuális fejlődés, amely az irodalomtörténet két pólusa között helyezkedik el, és amely egy sajátos irodalom autonómiáját szűk csoportértékekre és sajátos mítoszokra alapozta, csak néhány évszázadra volna jellemző. És talán kevesebb figyelmet is érdemelne, mint ahogy azt manapság vélük.

4. A művelődési spektrum ellentétéként rajzolódik ki az „irodalmisság“ fogalma. Létezik-e ilyesvalami, elszakítva a jelentésétől, mint „az irodalomtudományok“ sajátos tárgya? Az orosz formalisták, akikről ez a fogalom származik, többé-kevésbé megtagadták. A harmincas években a Prágai Kör egyik legtekintélyesebb képviselője, Mukařovskij erőlyesen folytatta Tomasevszkij és más orosz formalisták abbeli törekvéseit, hogy újra megtalálják a társadalmi és az irodalmi szerves kapcsolatait. Mukařovskij számára a költészet nyelve „társadalmi tény már pusztán azért, mert jelrendszer... Mivel pedig a nyelv a költészet alapanyaga, mindaz, amit a társadalmi tények jelentőségéről mondtak a nyelvészetben, igaz általában a költészet nyelvére is.“ (*Le Cercle de Prague*. Paris, 1970.) Nem nehéz felismerni ezeknek a

gondolatoknak távoli elődjét a modern irodalomszociológiák ősenél: De Bonaldnál (bármilyen nagy is az eltérés reakciós ideológiája és Mukafovsky haladó gondolkodása között). Ez a koincidencia nem jelez mást, mint minden ilyen törekvés, egyetértését egy pontban: a nyelv szintjén minden irodalom társadalmi jelenségnek tűnik.

Hiszen minden mű, bármilyen is legyen inspirációja: fonologikus (mint sok költemény esetében), látomásos (mint például a romantikus eposzban, de gyakran a modern regényben is), tematikus (mint annyi fikciós műben, prózában), előbbtöbb jelentessé válik. Szükségszerűleg kell utalnia a nyelv saját jelentési szintjére. Ezzel pedig elkerülhetetlenül egy társadalmi-kulturális keretben helyezkedik el.

E genetikus kapcsolatokon túlmenően Mukafovsky ezt írja: „Ne feledkezzünk meg arról, hogy a költészet funkciója, amely specifikusan esztétikai funkció, és amelyre a költészet immanens története támaszkodik — társadalmi funkció: az esztétika területe sokkal tágasabb térre terjeszkedik ki, mint amilyen a művészeté.” Ha Mukafovsky gondolatmenetét figyelmesen követjük, három fázisú dinamika rajzolódik ki előttünk: 1. a társadalom szüli (mind a kommunikatív, mind a költői) nyelvet; 2. a nyelv alkotja a költeményt (minden esztétikailag érvényes irodalmat); 3. a költemény társadalmi átalakulásokra tör, a társadalmat célozza meg. E dinamika utolsó fázisában a régi társadalmi struktúrák ellenállása a társadalmi átalakulások által kiváltott mutációs folyamattal szemben óriási méretű, ami tág teret nyit a szociológiai vizsgálódásnak. Erre gondol Mukafovsky akkor is, amikor a következő megállapítást teszi: „Minden struktúraváltozás és struktúrán belüli változás bizonyos viszonyban áll az esztétikai funkcióval.” (Ily módon Mukafovsky már 1934-ben jelzi az új Lukácsot.)

Az irodalomkutatásban fokozatosan fellépő társadalmi problematika áttekintését befejezve, megállapíthatunk több olyan feladatot, amely utat szab a kutatások jelenlegi irányulásának. Tisztázni kell, *milyen irodalmat* vizsgálunk és milyen nézőpontból; meg kell határoznunk az irodalomszociológia funkcióját: más módszerek helyébe kell lépnie? A szintézis vagy a megelőző vizsgálódás szintjét kell-e képviselnie más módszerekkel szemben? Megelégedhet-e kisegítő szereppel az irodalomesztétika, az irodalomtudományok, a kultúrszociológia oldalán, vagy e három tudományág oldalán együttesen? Végül pedig, milyen módszerekkel kell élnie? Nem remélhetünk-e átfogóbb és mélyebb szemléletet, ha az elméleti reflexiót helyezzük előtérbe? Az empirikus módszerek nem vezetnek-e biztosabb eredményekre? Ha pedig kevésbé közvetlen utakat járunk be, például a nyelv vizsgálatát választjuk, nem sikerül-e eljutnunk az irodalmi nyelv szociológiájához, vagy így is mondhatnánk: a nyelvi jelek szociológiájához?

Valószínű, hogy más, már a második világháború előtt felmerült, többé-kevésbé expliciten megfogalmazott kérdéseket is felvethetnénk. Az irodalomkutatás társadalmi szempontjainak módszeres feltárására csak az utóbbi három évtizedben került sor.

Csehi Gyula fordítása

Bakó-Hetei Rozália kispasztikája

